

DE LA CULTURA POPULAR TRADICIONAL A LA “CULTURA DE MASSES” Continuïtats històriques i ruptures intempestives

RESUM

A partir de la pregunta sobre si la cultura popular pot sobreviure als canvis que afecten la societat actual i que alteren d'alguna manera l'actual “ecosistema cultural”, cal plantejar-se la diferència entre la cultura popular i la cultura de masses per tal d'argumentar, en contra d'una concepció molt estesa, que hi ha una sòlida continuïtat històrica entre una i altra.

ABSTRACT

In order to argue – against a widely spread understanding – that there is solid historical continuity between popular culture and mass culture, it is necessary to think about the difference between the two by questioning whether popular culture may survive the changes that affect present society and somewhat alter the present “cultural ecosystem”.

PRESENTACIÓ

Bon dia a tothom, benvinguts a la matinal literària. Per segona vegada la Comissió Literària de l'IEP dediquem un matí a la literatura. L'any passat ens vàrem centrar en l'obra d'escriptors estrictament penedesencs i com el Penedès influïa en la seva obra. Entusiasmats per l'èxit tant dels ponents com del públic, aquest any hem decidit dedicar-la a debatre sobre els mitjans de comunicació i la literatura de consum. És per això que ens va semblar imprescindible la reflexió històrica d'un professional de la sociologia com és el cas del Jordi Busquet, que avui ens acompanya i que ens oferirà aquesta conferència inaugural.

En nom de la Comissió Literària, vull donar-vos les gràcies a tots els ponents de la matinal, per la vostra gentilesa a col·laborar en aquest debat que està ran de carrer: els mitjans de comunicació es fan ressò de si hem de considerar literatura o no el que s'entén com a “literatura de consum”, i alguns escriptors ja s'han declarat en peu de guerra en defensa del que es considera “l'alta literatura”... Així doncs, és clar que la polèmica està servida i nosaltres hi posarem un xic de sal i un xic de pebre més.

Bé, sense més preàmbuls, us presento en Jordi Busquet, aquest terrassenc, que viu a

Barcelona, es llicencia en ciències econòmiques a la Universitat Autònoma de Barcelona (1987) i es doctora en sociologia per la mateixa Universitat (1994, amb una tesi dirigida pel Dr. Lluís Flaquer i titulada *La dialèctica entre distinció i massificació cultural*).

Ha fet classes a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la Universitat Pompeu Fabra. Actualment és professor de la Facultat de Ciències de la Comunicació a la Universitat Ramon Llull, on imparteix assignatures com cultura de masses, tècniques de recerca de l'opinió pública i estructura social i econòmica...

L'any 1996 fou guardonat en els VIII Premis a la Investigació de la Comunicació de Masses atorgats per la Generalitat de Catalunya amb l'obra: *La cultura i la comunicació de masses a debat (els intel·lectuals i l'anàlisi de la cultura)*.

És coordinador del Grup de Recerca sobre Violència i Televisió de la Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna.

Dirigeix, en el marc d'un programa europeu, l'equip de recerca TEDIP de la Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna.

Dins de la seva trajectòria com a investigador es poden esmentar les següents obres publicades:

BUSQUET, J. (Cord); ARAN, S.; BARATA, F., MEDINA, P. *La violència en la mirada. L'anàlisi de la violència a la televisió*, Barcelona: Tripodós, 2001.

BUSQUET, J. (1998). *El sublim i el vulgar. Els intel·lectuals i la "cultura de masses"*. Barcelona: Proa. Reflexió sobre si és indigna o digna segons quina cultura ja que, com diu Eco, per a alguns "és inconcebible una cultura compartida per la massa del poble", com diu D. Bell, "l'anàlisi de la cultura de masses ha substituït la crítica literària com a àrbitre de bon gust...", o bé, encara, com afirma Marcuse: "Les comunicacions de masses, on es barreja harmoniosament i, sovint inadvertidament, l'art, la política, la religió i la filosofia amb els anuncis comercials, redueixen aquests regnes de la cultura a llur denominador comú: a la forma de mercaderia. La música de l'esperit és també la música del venedor. Allò que compta és el valor del canvi i no pas el valor de la veritat." Reflexions al voltant d'afirmacions que feien els avantguardistes com que cal respectar el principi d'autonomia del creador, o com la de Kant que classe popular és igual a gust bàrbar, és a dir, mal gust... i un seguit de reflexions que fan de Busquet un sociòleg agosarat i polèmic.

Altres obres són:

BUSQUET, J. (1998). "Les indústries culturals a Catalunya: nous reptes i velles solucions", *La societat catalana*, S. Giner (ed.), Institut d'Estadística de Catalunya.

GINER, S.; FLAQUER, Ll., BUSQUET, J. (1996). *La cultura catalana: el sagrat i el profà*. Barcelona: Edicions 62.

BUSQUET, J. (1992) (pròleg de Miquel de Moragas). *Cobi al descobert (un tòtem animat)*. Barcelona: Edicions Parsifal.

Etc.

Bé, no us dic res més, he intentat fer-vos-lo proper, però és a ell a qui voleu escoltar. Jordi, tens la paraula.

Anna Ruiz-Mestres

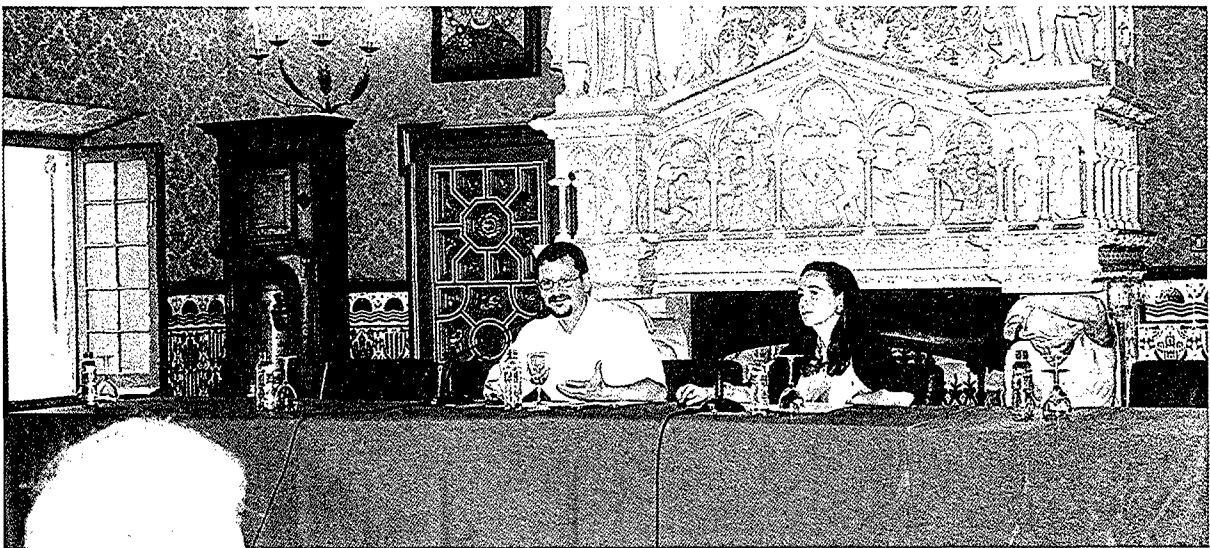
* * *

La tradició es crea davant la pressió del canvi, i els membres de la societat s'esforcen a restaurar-la i mantenir-la amb nous rituals, architectures efímeres i diversos modes d'entreteniment -construïts i, si és necessari, inventats.

Dan Ben-Amos, Folk Culture in a World of Technology, 1990.

INTRODUCCIÓ

Deixeu-me començar amb una pregunta: la cultura popular pot sobreviure als canvis que afecten la societat actual i que alteren d'alguna manera l'actual "ecosistema cultural"? Si la cultura popular sobreviu, no pot ser que el seu contingut es vegi afectat i malmès per les tendències presents en la societat actual? Els mitjans de comunicació de masses i les Tecnologies de la Informació i la Comunicació (TIC) posen en perill la "cultura tradicional"?

Jordi Busquet amb Anna Ruiz.

Curiosament, mentre als Estats Units es relaciona la cultura popular amb el món del cinema, la ràdio i la televisió, als països europeus, en canvi, es vincula amb el folklore i la tradició: la música en viu, les danses tradicionals, les rondalles, etc. A Europa es tendeix a definir la cultura popular –en sentit tradicional– en contraposició a l’anomenada *cultura de masses* que, avui per avui, comprèn la major part de formes de producció i consum cultural que són característiques de la societat actual.

Dins de la tradició europea es planteja l’existència d’un salt o d’una discontinuïtat històrica entre la “cultura popular [tradicional]” i “la cultura de masses”. Se’ns diu, per exemple, que els continguts de la cultura popular es troben exposats a un constant procés de destrucció, de degradació o d’empobriment cultural. No cal dir que la “principal amenaça” prové de la cultura de masses. D’altra banda, des de posicions maximalistes, es considera que la cultura popular ha mort o que es troba en greu perill d’extinció (com si fos una planta fràgil i vulnerable). També es planteja l’existència d’una mena de conflicte insalvable entre *lo vell* i *lo nou* que provoca inexorablement la mort o la desaparició de la part més feble en aquest combat.

L’objecte d’aquest article és argumentar, en contra d’una concepció molt estesa, que hi ha una sòlida continuïtat històrica entre la “cultura popular” i la “cultura de masses”. Anem per passos. Vegem seguidament les característiques bàsiques d’ambdós tipus de cultura.

UNA CONCEPCIÓ ROMÀNTICA DE LA CULTURA POPULAR

El romanticisme va contribuir a fer néixer la consciència del valor i la dignitat de la cultura popular enfront de la cultura culta, però també va contribuir a la difusió de la noció idealitzada d’aquella cultura. Fruit de la tradició romàntica es creà una mena de relat mític que considera que la cultura popular sorgeix originàriament del poble com a expressió autèntica de les seves formes de vida i de les seves inquietuds, i, per tant, arrela en el cor de la vida dels grups socials i de la tradició.

Seguidament, els exposo una definició provisional de cultura popular, mitjançant set característiques bàsiques:

1. Es pot definir la cultura popular tradicional com la cultura originària del poble. És una cultura que sorgeix espontàniament i és encarnada i practicada per les classes populars.
2. És una cultura que connecta amb les formes de vida de la gent i, en moltes ocasions, serveix per solemnitzar els moments àlgids d’una vida en comú. El calendari festiu, per exemple, va molt lligat a les celebracions populars vinculades als cicles del treball.
3. La cultura popular té un caire tradicional. Es basa, generalment, en la memòria de la gent i en la transmissió oral a l’entorn familiar o dins la comunitat.
4. Els actes i celebracions es realitzen, normalment, en un espai públic obert, per exemple, una festa en la plaça pública amb el ball, les cançons, etc.
5. En aquestes festes i celebracions tothom està cridat a participar-hi ja sigui com a actor o com a espectador. Es tracta d’actes on pot participar tothom i sovint l’accés és lliure.

6. La cultura popular és una producció (individual o col·lectiva) d'autoria anònima (ja que la major part de noms dels seus creadors resten oblidats en la memòria popular). Allò que li dóna valor no és l'autor o els autors, sinó la seva assumpció per part del poble.
7. En contraposició a la cultura mediàtica, no hi ha institucions especialitzades (ni empreses) que en tinguin una cura especial. Des d'aquesta òptica es considera que els actes i les celebracions de la cultura popular els organitzen, de manera més o menys informal, grups de ciutadans que també participen de la festa i en gaudeixen.

Aquesta definició de cultura ens permet avançar en l'exposició, però no sembla pas del tot satisfactòria atès que tendeix a mitificar la noció de poble i de tradició i no contempla la importància que té la innovació tecnològica en les societats avançades i en un món globalitzat. D'altra banda, es defineix la cultura popular en contraposició a la cultura de masses i a la indústria cultural. Tampoc no es contempla el paper de les administracions públiques o de les institucions de la societat civil en la seva gestació.

UNA CONCEPCIÓ CRÍTICA DE LA “CULTURA DE MASSES”

En segon lloc, què és la “cultura de masses”? El que popularment s'entén per “cultura de masses” és el resultat lògic de la introducció històrica dels mitjans tecnològics de producció i de difusió cultural i de les noves formes d'organització social del treball en la producció i difusió dels béns simbòlics. La cultura de masses és la forma dominant de cultura, ha esdevingut la forma característica de producció i de consum cultural a les societats avançades.

Vegem seguidament les característiques de la cultura de masses (MacDonald, 1960):

1. L'anomenada “cultura de masses” ha esdevingut la cultura popular de la nostra època. És probablement la primera “cultura interclassista” que ha existit. No es tracta, doncs, de la cultura d'una classe o d'un grup social específic, sinó que és una cultura que en principi s'adreça a tothom.
2. Hi ha una sèrie d'institucions o empreses especialitzades que són responsables i tenen cura dels processos de producció, distribució i difusió cultural.
3. Aquestes empreses es plantegen generalment la seva activitat com un negoci i usen les formes més modernes i avançades d'organització social del treball.
4. Es tracta d'una forma cultural produïda i transmesa gràcies als mitjans tecnològics que fan possible la creació i la difusió àmplia i ràpida dels productes culturals, aptes per ser consumits per un públic massiu i dispers en l'espai.
5. La majoria de les vegades es crea un distanciament entre producció i consum i, també, una separació dels consumidors en el moment de consumir-la. La distància espacial i temporal ha estat un dels trets distintius de la “cultura de masses” de la segona meitat del segle XX.
6. Sovint es tendeix a considerar la cultura de masses –en contraposició a la cultura popular– com una cultura artificial, creada i mediatitzada per la indústria cultural o pels *mass media* amb finalitats mercantils.

Les esmentades descripcions de la “cultura popular” i de la “cultura de masses” no són del tot satisfactòries. El principal defecte que presenta la concepció tradicionalista i misticadora de la cultura popular és que ignora sistemàticament la transcendència social que tenen actualment els mitjans de comunicació i les indústries de la cultura. Des d'aquesta perspectiva equívoca, sembla que la cultura de masses i la cultura popular siguin dues realitats diferents, independents i completament contraposades. Mentre que es considera que la cultura popular “arrela en les formes de vida tradicional i creix –des de baix– com l'expressió i com a producte autòcton forjat pel poble per satisfer les seves pròpies exigències”, en canvi es considera que la cultura de masses és “artificial i imposada des de dalt”. La mal anomenada “cultura de masses” està concebuda i produïda de manera centralitzada i es distribueix de dalt a baix. Els *mass media* es dirigeixen a un públic sense una entitat clara, que no té consciència de si mateix. La gent només participa com a consumidora i els seus promotors només la conceben com un negoci.

ELS EFECTES “PERVERSOS” DE LA CULTURA AUDIOVISUAL

Hem vist dues definicions contraposades de la “cultura popular” i “la cultura de masses”. Aquesta contraposició implica una sospita generalitzada contra la nova cultura audiovisual i els seus efectes “perversos”.

Tot plegat té implicacions molt concretes. Naturalment la televisió és el centre de totes les crítiques. Per exemple, es diu que els joves ja no llegeixen o, el que és pitjor, han perdut en alguns casos la capacitat de llegir. Se'ns diu també que els infants i adolescents passen moltes hores davant de les pantalles de televisió o davant de la pantalla de l'ordinador. Això els treu el temps que antigament es dedicava a la lectura, però el que és pitjor: també els lleva el temps per jugar amb els amics o per estar amb els seus pares. Es diu, fins i tot, que els infants passen més hores davant de la petita pantalla que a les aules.

Tradicionalment es deia que *el llegir no et faci perdre l'escriure*. Avui podríem dir que *el mirar no et faci perdre el llegir... i el pensar*.

En definitiva, es diu que anem de mal en pitjor. Tenim nostàlgia d'un temps passat (real o imaginari?) on l'accés a la cultura era –deien– molt més sòlid. On l'escola feia una tasca molt efectiva (en un temps on no havia de competir amb la televisió). On hi havia una sèrie d'institucions especialitzades dedicades a seleccionar les obres més importants de la tradició cultural.

No dubto de la força dramàtica i del poder seductor d'aquest tipus de discursos. Lamento decebre'ls. Respecto aquest punt de vista, però no comparteixo els supòsits implícits en els quals es basa. Tinc seriosos dubtes sobre la seva vàlida històrica i tampoc no es pot obviar el regust nostàlgic que desprèn. Ens hem oblidat, potser, del greu problema de l'analfabetisme en els segles precedents?

Al meu entendre, és un punt de vista o una mirada que distorsiona o deforma la realitat històrica. D'altra banda, és una posició (jo diria una *posa*) que impedeix comprendre i actuar positivament en el món actual. Per actuar correctament és imprescindible tenir un coneixement acurat, seriós, ben fonamentat. Com diria Peter Berger, la perspectiva sociològica comporta una mirada crítica i desemmascaradora. El fet d'endegar una reflexió de caire sociològic sobre la cultura popular i la cultura de masses ens obliga a trencar amb els tòpics i amb les idees preconcebudes. És important no deixar-se seduir per les falses aparences. Cal saber mirar *l'altra cara de les coses*.

LA CONTINUÏTAT HISTÒRICA ENTRE LA CULTURA POPULAR I LA CULTURA MEDIÀTICA

A risc de semblar agosarat (m'estimo més ser agosarat i provocar, que no pas ser avorrit), defenso que hi ha una continuïtat històrica entre la cultura popular del segle XIX i l'anomenada cultura de masses del segle XX, i m'atreveria a afegir que hi ha una continuïtat històrica amb la cibercultura del segle XXI.

Malgrat que es tendeixi a situar l'origen de la mal anomenada cultura de masses als Estats Units d'Amèrica al principi del segle XX, potser sigui més rigorós situar-lo –com diu John B. Thompson (1998)– en la invenció de la impremta a Europa i la posterior invenció i desenvolupament de la premsa, la fotografia, el cinema, la ràdio, la televisió i l'ordinador personal. Aquests canvis van lligats al procés modernitzador i a una sèrie d'innovacions tecnològiques que han tras-

balsat el món de la cultura i han fet que el vincle entre cultura i comunicació sigui cada vegada més indestriable.

La cultura de masses –com afirmava Edgar Morin l'any 1962– no trenca amb les cultures literàries anteriors: “Els continguts de la cultura impresa del segle XIX conflueixen en la cultura de masses del segle XX.” Les novel·les de fulletó del segle XIX van donar pas a les radionovel·les de la primera meitat del segle XX i les telesèries de les darreres dècades del segle XX. Segons Asa Briggs i Peter Burke (2002), “els serials de televisió actuals segueixen el model dels radiofònics, que al mateix temps segueixen el model dels relats seriatos [fulletons] que es van publicar en les revistes del segle XIX”.

Sovint s'ha volgut presentar la irrupció de les noves tecnologies en el camp de la comunicació i de la cultura com un perill i una amenaça contra la “cultura tradicional”. Però les velles tecnologies generalment han sobreviscut i les noves tecnologies han ocupat un nou espai al costat de les anteriors. De la mateixa manera que la introducció dels nous mitjans de transport no va comportar, necessàriament, la desaparició dels mitjans més tradicionals.

Resta la qüestió que formulàvem de bon principi. La cultura popular podrà sobreviure els canvis que han afectat la nostra societat?

LA CULTURA POPULAR COM UNA “CULTURA VIVA”

Malgrat tots els intents de convertir la cultura popular en un referent del passat, en aquest text defensem que l'anomenada “cultura popular” és una realitat plenament vigent, en ple procés de transformació, que adopta múltiples fórmules i que també fa acte de presència a través dels mitjans de comunicació.

La cultura popular persisteix i persistirà atès que respon a necessitats molt pregones de la condició humana. Poden modificar-se alguns aspectes formals o de contingut, poden canviar els mitjans de transmissió, poden renovar-se els escenaris i les formes de participació social, però la cultura popular sobreviurà, adaptant-se als temps i a les noves circumstàncies. Per exemple, com es posa de manifest en l'estudi *Benvingut/da al club de la SIDA* (2002), hi ha una sèrie d'històries, llegendes i rumors contemporanis que són presents en molts àmbits de la vida social i que circulen, fins i tot, a través dels nous mitjans de comunicació. Aquests relats ens parlen de la cara més obscura de la condició humana: la mort, el dolor, la sexualitat i el crim. Posen de manifest la por a tot allò desconegut o que s'escapa del control de l'home modern.

Les noves llegendes i els nous rumors (els rumors i les llegendes “contemporanis”) no poden fer altra cosa que sublimar els irreductibles terrors ontològics presidits invariablement per Eros, per Tàntos o per tots dos, que neixen a la “dimensió desconeguda” i en certes zones del subconscient moral [...]. La moralitat de la llegenda moderna s'ha fet subliminal i implícita i el seu llenguatge és ple de simbolitzacions (l'automòbil, el túnel, la sabata, etc.) ben conegudes pels psicòlegs i els antropòlegs.

La cultura popular, doncs, és plenament vigent en la societat contemporània. No es tracta d'una cultura morta. Ara bé, no podem demanar que es mantingui com una realitat autònoma, pura i incontaminada, i que conservi intactes les formes tradicionals. És una realitat cultural que es transforma i evoluciona en consonància amb l'esperit del nostre temps i alhora està en contacte amb les altres formes culturals. Els autors postmoderns, per exemple, han posat de manifest la fragilitat de la frontera intangible que separa les manifestacions de la cultura tradicional i les de la cultura actual. D'altra banda, des de la perspectiva dels estudis folklòrics actuals, es constata l'estreta relació que hi ha entre la cultura de masses i la cultura popular (Díaz G. Viana; Carretero, 2001). El que no es pot fer és continuar pensant les formes culturals com si fossin universos independents i totalment separats.

El discurs il·lustrat interpreta el progrés com un trencament inevitable amb el passat. Des d'aquesta òptica es considera que els canvis i transformacions han desvirtuat irremeiablement les formes originàries de la cultura popular tradicional. Alhora, es creu que la modernitat ha comportat un procés traumàtic en el qual els antics protagonistes de la cultura han estat d'alguna manera expropiats, desposseïts més o menys violentament de les seves arrels culturals i de la seva identitat. Joan Manuel Tresserras i Enric Marín (1994) es pregunten què és el que s'amaga darrere la voluntat de tractar la cultura popular com una realitat "del passat", com una herència que no hem sabut conservar, com un patrimoni del qual les classes populars han estat expropiades.

La cultura popular, ja d'ençà dels primers esforços dels folkloristes per trobar-hi les diverses essències i fonaments dels esperits nacionals, estaria en perill d'extinció i això invita a diverses actituds conservacionistes que no són incompatibles: la compilatòria, la museística, la de potenciar-ne l'estudi, la de reivindicar-ne la protecció i la reestimulació per assegurar-ne el manteniment, etc.

D'altra banda, la cultura popular no té l'exclusiva de la tradicionalitat. Totes les societats creen les seves tradicions, que són un element inherent a totes les formes culturals. També la cultura mediàtica i la cibercultura generen els seus rituals i commemoracions. El cinema, per exemple, ha fet més de cent anys d'història i ens ha deixat un llegat d'obres important.

Alguns estudiosos de la cultura popular han demostrat una incapacitat endèmica per comprendre la cultura popular com una realitat actual. L'origen d'aquesta incapacitat prové d'una concepció idealitzada i tradicionalista de la cultura popular.

Com va exposar magistralment Walter Benjamin, la revolució tecnològica que s'ha donat a l'era industrial ha trasbalsat el món de la producció i difusió cultural, ha contribuït a alliberar la cultura de la seva servitud en un temps i un espai concrets i ha fet possible el naixement de nous escenaris i, per tant, de noves formes i noves oportunitats de participació i d'accés a la cultura. També ha fet possible el naixement de nous públics més o menys heterogenis. Amb tots aquests canvis hi hem guanyat o hi hem perdut? Això és bo o és dolent? Prefereixo que vostès puguin jutjar per si mateixos, però abans de jutjar es fa necessari un bon coneixement de la realitat que estudiem.